

Spiritualiteit op hoge leeftijd

Vanuit een ontwikkelingspsychologisch perspectief wijdt dit artikel eerst enkele beschouwingen aan empirisch onderzoek naar de rol van religie en spiritualiteit in het proces van optimaal ouder worden. Vervolgens wordt een schets gegeven van de integratieve gerotranscendentietheorie van Lars Tornstam.

Worden oude mensen meer spiritueel? Worden spiritueel georiënteerde volwassenen anders oud? Dit zijn ontwikkelingspsychologische vragen die op de overgang naar de 21^e eeuw meer aandacht kregen (o.a. Atchley 2009; MacKinlay 2001; Moberg 2001; Thomas & Eisenhandler 1999; Young-Eisendrath & Miller 2000). Dit is niet verwonderlijk. Almaar meer mensen leven langer en worden daarbij geconfronteerd met verlieservaringen die existentiële vragen oproepen. Traditioneel focuste het ontwikkelingspsychologisch onderzoek in dit domein zich op religie en religiositeit. Vandaag echter worden de begrippen religie en spiritualiteit meestal naast elkaar geplaatst, duidelijk van elkaar onderscheiden of in een hiërarchische verhouding, waarbij zowel het ene als het andere als het bredere begrip kan beschouwd worden. De vraag naar de definitie van spiritualiteit en religie is aan de orde bij het begin van elk nieuw

empirisch onderzoek naar deze fenomenen. Atchley (2009, 5-6) noemt het begrip spiritualiteit een *'sensitizing concept'* dat een breed terrein aanduidt van ervaringen, geloofsovertuigingen, rituelen, praktijken en zingeving, die te maken hebben met de betrokkenheid op het transcendente, al of niet religieus geduid. Op grond van alles wat het woord spiritualiteit oproept (vaak in een bepaalde confessionele en/of professionele context) geeft elke onderzoeker zijn eigen definitie van het globale fenomeen of van het aspect ervan dat de focus zal zijn van zijn empirisch onderzoek.

Gerontologen beginnen vandaag, in het kielzog van de kritische kanttekeningen die te plaatsen zijn bij het begrip 'succesvol ouder worden', de spirituele dimensie van het ouder worden te ontdekken. Ze integreren in hun theoretische en op de zorgpraktijk gerichte modellen de spirituele dimensie van het menselijk bestaan. Crowther et al. (2002) reviseerden het model

van succesvol ouder worden van Rowe en Kahn (1997). Aan de componenten gezond zijn, mentaal alert en mobiel blijven, en actief en geëngageerd leven, voegden ze toe: het maximaliseren van een positieve spiritualiteit. Ze omschrijven deze positieve spiritualiteit als: 'een zich ontwikkelende en verinnerlijkte persoonlijke relatie met het heilige of transcendente niet gebonden aan ras, etniciteit, materiële levensstandaard of sociale klasse, en die het welbevinden en welzijn van de persoon zelf en van de anderen rondom hem bevordert' (614). Sulmasy (2002) introduceerde een biopsychosociaal-spiritueel model van de zorg voor patiënten op het einde van hun leven. Dit omvattend model van zorg en wetenschappelijk onderzoek wil rekening houden met alle facetten van de persoon die geconfronteerd wordt met het sterven als de ultieme eindigheidservaring. Alleen door in de zorg ook aandacht te geven aan de religieuze en spirituele belevingen, gevoelens, overtuigingen en praktijken, kan de oudere persoon in zijn volheid tot zijn recht komen en geheeld worden.

In wat volgt wijden we eerst enkele beschouwingen aan empirisch onderzoek naar de rol van religie en spiritualiteit in het proces van optimaal ouder worden, vervolgens schetsen we beknopt de integratieve gerotranscendentietheorie van Lars Tornstam.

Spiritualiteit in het psychogerontologisch onderzoek *Religie, spiritualiteit, gezondheid en welbevinden*

In de voorbije decennia werd al heel wat onderzoek verricht bij ouderen naar het verband

tussen hun religieuze en spirituele overtuigingen en praktijken en diverse aspecten van hun levensomstandigheden, lichamelijke en mentale gezondheid, veerkracht, welbevinden en depressie. Aanvankelijk richtte het onderzoek zich op de effecten van religie en religiositeit op gezondheid en welbevinden. Maar later werd het omvattende concept 'spiritualiteit' gangmaker van het empirisch onderzoek. De veelvormigheid van het religieuze beleven en de religieuze praktijken in de Verenigde Staten van Amerika en vooral ook de voortschrijdende secularisering in een aantal Europese landen noopten de onderzoekers tot een verhoogde gevoeligheid voor de vele manieren waarop de betrokkenheid op het transcendente zich kan manifesteren (Coleman 2005).

Tal van overzichten van dit soort onderzoek zijn ter beschikking (bijv. Braam, Beekman & Van Tilburg 2003; Koenig & Larson 2001; Lee & Newberg 2005). Specifiek op 'spiritualiteit en ouder worden' gefocust is het overzicht van Lavretsky (2010). In de regel is het verband tussen religieuze betrokkenheid en spiritualiteit, en allerlei gezondheids- en welbevindenvariabelen positief. Maar er zijn ook negatieve verbanden vastgesteld. Wat men vaststelt, hangt in grote mate af van de manier waarop spiritualiteit gemeten wordt. In een Duits onderzoek, bijvoorbeeld, gaven ouderen die lager scoorden op een schaal voor de meting van de religieuze geloofsovertuigingen en praktijken, in vergelijking met ouderen die hoger scoorden, blijk van meer veerkracht en zelfwerkzaamheid, zelfvertrouwen, onafhankelijkheid, aanpassingsbekwaamheid en verdraagzaamheid. De auteurs vragen ►

zich af of ze wel het effect hebben nagegaan van ‘een echte spirituele grondhouding’ (Albani et al. 2004). De vraag naar wat er precies gemeten wordt, is bij veel empirisch onderzoek op zijn plaats. Daarom streven onderzoekers ernaar de meetinstrumenten te verfijnen en te differentiëren, bijvoorbeeld, om spiritualiteit te kunnen meten ‘als een universele menselijke ervaring’ (De Jager Meezenbroek, Garssen, Van den Berg et al. 2010).

Dit probleem is ook aan de orde met betrekking tot een vaak onderzochte dimensie van de religiositeit, namelijk de religieuze coping, het zoeken naar betekenissen bij de confrontatie met ingrijpende levensgebeurtenissen en grenssituaties. Heel wat meetinstrumenten werden ontwikkeld, recentelijk aangevuld met schalen en vragenlijsten die rekening houden met de maatschappelijke evolutie naar een ongebonden en nieuwe spiritualiteit (Pieper 2012).

Of er een effect wordt vastgesteld van spirituele attitudes (visies en handelingen) op het subjectief welbevinden van ouder wordende mensen, hangt ook af van hoe welbevinden wordt gedefinieerd. In de regel onderscheidt men een cognitieve dimensie (levenstevredenheid) en twee emotionele dimensies (aanwezigheid en afwezigheid van positief en negatief affect). Maar daarnaast werd het construct ‘welbevinden’ ook meer en meer gedifferentieerd in relatie tot specifieke levensdomeinen. Naast fysiek, materieel, cultureel, sociaal en psychisch welbevinden, werd ook religieus, existentieel en spiritueel welbevinden gedefinieerd. Als deze laatste dimensies van welbevinden beschouwd en gemeten worden als aspecten van de spiritualiteit waarvan men het effect op het welbe-

vinden wil nagaan, dan moet dit laatste als een ervaring van globaal subjectief welbevinden geconcipieerd worden. De samenhang tussen diverse dimensies van welbevinden is dynamisch, in de zin dat ze op een veranderlijke en veranderbare (beïnvloedbare) wijze bijdragen tot het globaal subjectief welbevinden (Marcoen 2006a). Bij hoogbejaarde ouderen kan, bijvoorbeeld, het verlies van lichamelijk welbevinden gecompenseerd worden door sociaal of existentieel en spiritueel welbevinden.

In de meeste studies wordt standaard binnen het vaak beperkte leeftijdsbereik van de bestudeerde groepen van ouderen ook het verband nagegaan tussen religiositeit/spiritualiteit en de leeftijd. De vastgestelde verbanden zijn variabel.

Spirituele ontwikkelingstrajecten

In grote steekproeven gevonden verbanden (correlaties) tussen de religieuze en/of spirituele kenmerken van de levensstructuur van oudere volwassenen enerzijds en het succesvol ouder worden en welbevinden anderzijds, geven geen antwoord op de vraag naar verandering in de betrokkenheid op het transcendente en in de existentiële zingeving, in de tweede levenshelft. Voor het beantwoorden van deze vraag is zowel longitudinaal als diepgaand persoonsgericht kwalitatief onderzoek nodig.

McCullough en zijn collega's (2005) vonden in de gegevens van een longitudinale studie in de Verenigde Staten, gestart in 1940 met een grote groep hoogbegaafde adolescenten, aanduidingen voor het bestaan van drie trajecten van religieuze ontwikkeling:

1. toename van de religiositeit tot in de middelbare leeftijd en afname in de late vol-

wassenheid (4 op 10 deelnemers);

2. zeer lage religiositeit in de vroege volwassenheid en aan de leeftijd gerelateerde afname (4 op 10 deelnemers);

3. hoog niveau van religiositeit in de vroege volwassenheid en aan de leeftijd gerelateerde toename (2 op 10 deelnemers).

De drie trajecten liggen qua niveau van religiositeit duidelijk ver uiteen, en op de drie niveaus zijn de individuele ontwikkelingslijnen in termen van stijgen en dalen verschillend. Allerlei persoons- en persoonlijkheidskenmerken en sociale contextvariabelen waren mogelijke determinanten van de gevolgde trajecten.

Eveneens in een longitudinaal onderzoek in de Verenigde Staten stelden Wink en Dillon (2002) een significante toename van de spiritualiteit vast tussen de late middelbare leeftijd en de oudere leeftijd, niet het minst bij vrouwen. Spirituele betrokkenheid in de ouderdom werd voorspeld door religieus engagement, persoonlijkheidskenmerken in de vroege volwassenheid en de ervaring van negatieve levensgebeurtenissen verder in het leven.

Om zicht te krijgen op de evolutie van de spiritualiteit doorheen de levensloop hebben een aantal onderzoekers zorgvuldig levensnabij kwalitatief onderzoek gedaan. In diepgaande gesprekken blikken ouderen terug op hun leven en reveleren hun unieke spirituele levensweg. De verschillen tussen de ouderen zijn zeer groot. De breedte en diepgang van het spiritueel perspectief van waaruit mensen geleefd hebben, zijn zeer gevarieerd en dat geldt ook voor de evolutie op de tijdslijn van de levensloop. Uiteraard gebeurt dit mede onder de invloed van de ingrijpende maatschappelijke veranderingen.

Veel ouderen blijven existentieel geworteld in de religie of spiritualiteit waarin ze gesocialiseerd werden (*spirituality of dwelling*); anderen zijn blijvend op zoek naar de levens- en wereldbeschouwing die houvast biedt (*spirituality of seeking*); weer anderen cultiveren een vooral op praktijk georiënteerde spiritualiteit (*practice-oriented spirituality*) (Wuthnow 1998). Maar er zijn ook ouderen die het religieuze pad verlaten hebben, niet het minst onder invloed van de groeiende wetenschappelijke kennis. Dit geloofsverlies betekent niet noodzakelijk dat elke betrokkenheid op een werkelijkheid die als transcendent wordt ervaren verdwijnt. Alleen is deze ultieme realiteit niet meer een bovennatuurlijke instantie, een schepper (God, Jahweh, Allah), maar een allesomvattende werkelijkheid die aangeduid wordt met begrippen als de Natuur, het Zijn, de Grond van het bestaan, het Absolute.

Naast de traditionele theïstische spiritualiteit bestaan ook een non-theïstische en een atheïstische spiritualiteit (Marcoen 2005). Hebben deze laatste een even gunstig effect op de wijze van ouder worden als de in een religieuze traditie gewortelde spiritualiteit? Wilkinson en Coleman (2010) hebben dit bestudeerd via diepte-interviews. Zij stelden vast dat de ouderen, onafgezien hun overtuigingen, zich goed wisten aan te passen aan wat hun hoge leeftijd met zich mee bracht. De onderzoekers suggereren ‘dat een sterk atheïstisch geloofssysteem dezelfde rol kan vervullen als een sterk religieus geloofssysteem in het geven van steun, inzicht, troost en inspiratie’. Het is niet de aard van de levensbeschouwelijke overtuigingen die het constructief omgaan met verlies- en eindigheidservaringen mede bepaalt, maar wel de >

zekerheid en stabiliteit van de overtuiging. Deze hypothese moet verder getoetst worden.

Belangrijke aspecten van de spiritualiteit zijn zinbeleving en zingeving. Wat geeft zin aan het dagelijkse leven en wat is de zin van het leven, van het menselijke bestaan? De confrontatie met de eindigheid doet veel ouderen zich die vragen stellen. De vanzelfsprekende zinervaring in het vervullen van zijn ontwikkelingstaken wordt minder evident door de lichamelijke veroudering en het verlies van sociale rollen. Als de tijd verstrijkt dringen zich vragen op over de eigen identiteit, over het gebruik van en de omgang met de tijd in het verleden en het heden, en over de zin van het bestaan, het feit van er te zijn (Marcoen 2006b; 2013b). Het beantwoorden van deze vragen gebeurt tegen een horizon van zin, een besef van waar het in het leven uiteindelijk om gaat. Die doorleefde ultieme zin zal de sporen dragen van de reflectie op wie of wat in het leven een bron is geweest van inspiratie en bezieling. Geestelijk verzorgers kunnen ouderen helpen om vanuit de (religieuze) spiritualiteit waarin ze opgevoed werden en/of gekozen hebben te leven, constructief om te gaan met het veelvormig verlies en het ontvangen van zorg ten einde toe. Voor veel ouderen in Europa zal vandaag nog 'een katholiek perspectief op de spiritualiteit in de zorg' aangewezen zijn (Matthews 2010; Grommen 2007). Maar ook de ouderen die het gebaande pad naar de geïnstitutionaliseerde religieuze zingeving hebben verlaten en in het aanschijn van de dood hun eigen weg zijn gegaan, hebben behoefte aan spirituele zorg. Van de verzorgenden vraagt de constructieve omgang met die verscheidenheid een in empathie gewortelde affiniteit voor de

kleine en grote levensvragen die oude mensen bezig houden (Marcoen 2013).

De gerotranscendentietheorie van Lars Tornstam

In het empirisch psychologisch onderzoek dat focust op de spirituele ontwikkeling wordt nu en dan verwezen naar inzichten uit de bekende twintigste-eeuwse levenslooptheorieën van Jung en Erikson. Het zijn baanbrekende theorieën gebleken, die tot op vandaag inspiratie bieden voor empirisch onderzoek naar de persoonlijkheidsontwikkeling in de volwassenheid en voor de praktijk van de begeleiding van ouderen op hun zoektocht naar zingeving en existentieel welbevinden. In het spoor van deze klassieke theorieën en als een herinterpretatie van de disengagementtheorie uit de jaren zestig van de vorige eeuw, introduceerde Tornstam (1989; 2005) de integratieve gerotranscendentietheorie die belangrijke facetten van de spirituele ontwikkelingsgang op hogere leeftijd thematiseert.

Volgens de disengagementtheorie zou de mens op hogere leeftijd geneigd zijn zich terug te trekken uit sociale rollen en daardoor gelukkig worden. De activiteitstheorie betwistte deze visie krachtig: continuïteit in de activiteit van de middelbare leeftijd waarborgt positief welbevinden tot op hoge leeftijd. Tornstam zag in het zich terugtrekken een positieve levenswending op een traject naar een nieuwe aangepaste zijswijze. Gesprekken met collega's die zelf ouder werden en met bejaardenhelpers en verzorgsters die weerstand ervoeren om ouderen – zoals de activiteitstheorie propageerde – voortdurend tot activiteit te stimuleren, en de kennismaking met oosterse filosofie en het zenboeddhisme,

leidden Tornstam tot het inzicht dat oudere mensen mentaal in een andere wereld terecht komen. Hun wereld krijgt meer kosmische dimensies en verliest zijn grenzen. Er voltrekt zich een proces van gerotranscendentie: '... een verschuiving van meta-perspectief, van een materialistische en rationele naar een meer kosmische en transcendente visie, normaliter gevolgd door een toename van de levenstevredenheid' (Tornstam 1989, 60). Wat de uitingen van een vernieuwde wijze van in het leven staan verbindt, is het vervagen van de grenzen tussen de ouder wordende persoon en allen en alles wat hem of haar in het leven omringt, voorafgaat en zal volgen. Geïnspireerd door theorieën die de positieve aspecten van de ouderdom belichtten, en zich baserend op de resultaten van empirisch onderzoek met schalen en een aantal kwalitatieve studies kwam Tornstam er toe de kenmerken of dimensies van gerotranscendentie te beschrijven als ontologische veranderingen op drie niveaus: een Kosmisch niveau, het niveau van het Zelf, en het niveau van de Sociale en Individuele Relaties.

Gerotranscendentie op het Kosmisch niveau komt tot uitdrukking in: een veranderde perceptie en definitie van tijd en ruimte; toenemende gevoelens van verbondenheid met vroegere generaties; het verdwijnen van angst voor de dood; een nieuw begrip van leven en dood; het aanvaarden van het mysterie van het leven; genieten van grote en kleine dingen en gebeurtenissen in het dagelijks leven. Gerotranscendentie op het niveau van het Zelf manifesteert zich in: het ontdekken van verborgen kenmerken bij zichzelf; zijn ik verwijderen uit het centrum van zijn universum; blijven zorg

dragen voor zijn lichaam zonder er door geobsedeerd te zijn; evolueren van egoïsme naar altruïsme; een hernieuwde belangstelling voor zijn kinderjaren; zich realiseren dat de puzzelstukjes van zijn leven een geheel vormen. Kenmerken op het niveau van de Individuele en Sociale relaties zijn: minder interesse hebben in oppervlakkige relaties; toenemende behoefte aan alleen zijn; verschil zien tussen zijn persoon en zijn rollen; maturiteit bevorderende onschuld; begrijpen dat weelde bezwarend en soberheid bevrijdend is; moeilijk goed en kwaad uit elkaar kunnen houden; terughoudend zijn met oordelen en advies geven.

In verschillende empirische studies (Braam et al. 1998; Bruyneel et al. 2006; Raes & Marcoen 2001) komen kosmische transcendentie en transcendente verbondenheid als de belangrijkste dimensie van gerotranscendentie naar voren. De empirische toetsing van de implicaties van de theorie van Tornstam wordt verder gezet.

Tornstam beschouwt de gerotranscendentie als het eindstadium van een natuurlijke ontwikkeling naar rijpheid en wijsheid, ontwikkeling die evenwel door tegenwerkende krachten in de maatschappij kan gehinderd worden. De gelijkenissen met de vaststellingen en inzichten van Erikson en Jung zijn opvallend. Ego-integriteit is in de theorie van Erikson ook een hogere vorm van maturiteit gekenmerkt door wijsheid. En Jung beschouwde het individuatieproces als een psychologisch rijpingsproces dat, begonnen in de crisis van de levensmiddag, idealiter resulteert in een toestand van verbondenheid met wat men ten diepste is, het door het bewuste Ik nooit ten volle te kennen Zelf. Door wat Jung >

het collectief onbewuste noemt is de mens verbonden met alle andere mensen.

De ontwikkelingstrajecten die Jung en Erikson in de vorige eeuw voor het eerst hebben beschreven en het proces van gerotranscendentie dat Tornstam vandaag beschrijft en empirisch onderzoekt, monden in essentie uit in de ervaring van existentiële verbondenheid en geborgenheid op hogere leeftijd. Met het ouder worden wordt die verbondenheid meer en meer levende ervaring. De betekenis van het religieuze en filosofische erfgoed voor de ondersteuning van dit psychologisch proces van groei in humaniteit tot op hoge leeftijd, verdient verder onderzocht te worden.

Besluit

Onderzoek naar de rol van spiritualiteit in het leven van volwassenen in de tweede levenshelft wordt steeds relevanter in het licht van de almaar toenemende levensverwachting en het ontbreken van algemeen aanvaarde zingevingskaders in de maatschappij. Ouderen vandaag zijn getuigen geweest van vergaande technologische en maatschappelijke veranderingen die ook in hun eigen leven sporen hebben nagelaten en in het perspectief van de eindigheid existentiële levensvragen oproepen.

De aandacht voor de spirituele dimensie van de mens in het ontwikkelings- en psychogerontologisch onderzoek neemt toe. De aard van de spiritualiteit, haar uitingen en de veronderstelde effecten op de levensgang worden steeds meer gedifferentieerd (Marcoen 2005). Theïstisch religieuze en seculaire spirituele oriëntaties worden onderscheiden, evenals een arsenaal van geloofsovertuigingen, godsbeelden, ge-

dragsregels en spirituele praktijken (religieuze diensten, bijbellectuur, gebed, meditatie, contemplatie). Aan de effectzijde gaat de aandacht vooral naar de vele objectieve en subjectieve aspecten van welbevinden en kwaliteit van leven. In het spoor van de toenemende biologische oriëntatie in de psychologie wordt ook gezocht naar de psychoneurologische basis van (de evolutie van) spirituele praktijken en hun effecten (Newberg & Lee 2005).

Het onderzoek naar de spirituele ontwikkeling gedurende de levensloop en vooral in de latere leeftijd vergt samenwerking tussen verschillende wetenschappelijke disciplines en ook dialoog met bevoorrechte waarnemers van spiritualiteit, zoals deze zich manifesteert in het dagelijks leven en in de confrontatie met belangrijke levensgebeurtenissen en grenssituaties. De reële of virtuele samenspraak tussen filosofen, theologen, godsdienstwetenschappers, sociologen, antropologen, psychologen en praktijkmensen leidt tot optimale wetenschappelijke vraagstellingen, adequate onderzoeksmethoden en verantwoorde interpretaties van resultaten.

Wat het functie- of attributgericht en diepgaand kwalitatief persoonsgericht ontwikkelingspsychologisch onderzoek betreft blijft de kwestie van de definitie van spiritualiteit en haar dimensies van primordiaal belang, niet in het minst voor de constructie van betrouwbare en valide meetinstrumenten en relevante interviewleidraden. Historisch besef is dan weer belangrijk voor de adequate interpretatie van resultaten van cross-sectioneel en longitudinaal onderzoek, of het onderscheid tussen aan de leeftijd gerelateerde versus cohort- of generatiegebonden spiritualiteitskenmerken.

Of onderzoek naar de religieuze of spirituele ontwikkeling in relatie tot gezondheid en welbevinden mogelijk wordt gemaakt, verschilt van land tot land. De religieuze Verenigde Staten hebben daar al langer een traditie in. In het geseculariseerde Noord- en West-Europa kan dit onderzoek een impuls krijgen door de religieuze diversiteit in de immigrantengemeenschappen en de ondanks ontkerkelijkheid blijvende spirituele ontvankelijkheid. ◀

Literatuur

- Albani, C., Gunzelmann, T., Bailer, H. et al. (2004). Religiosität und Spiritualität im Alter. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 37, 43-50.
- Atchley, R.C. (2009). *Spirituality and aging*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Braam, A.W., Beekman, A.T.F., & Tilburg, W. van. (2003). Religiositeit en depressie bij ouderen: Een overzicht van recent empirisch onderzoek. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 45, 495-505.
- Braam, A.W., Deeg, D.J.H., Tilburg, T.G. van, Beekman, A.T.F., & Tilburg, W. van (1998). Gerotranscendentie als levensperspectief: Een eerste empirische benadering bij ouderen in Nederland. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 29, 24-32.
- Bruyneel, S., Marcoen, A., Soenens, B. (2005). *Gerotranscendence: Components and spiritual roots in the second half of life* (Research Report). Katholieke Universiteit Leuven.
- Coleman, P.G. (2005). Spirituality and ageing: The health implications of religious belief and practice. *Age and Ageing*, 34, 318-319.
- Crowther, M.R., Parker, M.W., Achenbaum, W.A., Larimore, W.L., & Koenig, H.G. (2002). Rowe and Kahn's model of successful aging revisited: Positive spirituality – The forgotten factor. *The Gerontologist*, 42, 613-620.
- De Jager Meezenbroek, E., Garssen, B., van den Berg, M. et al. (2010). Measuring spirituality as a universal human experience: A review of spirituality questionnaires. *Journal of Religion and Health*. Published online: 20 July 2010.
- Grommen, R. (2007). Spiritualiteit en ouder worden: Hinderpalen of bondgenoten? *Pastorale Nieuwsbrief*, Nr. 136, 5-13.
- Koenig, H.G., & Larson, D.B. (2001). Religion and mental health: Evidence for an association. *International Review of Psychiatry*, 13, 67-78.
- Lavretsky, H. (2010). Spirituality and aging. *Aging Health*, 6, 749-769.
- MacKinlay E. (2001). *The spiritual dimension of ageing*. London: Jessica Kingsley.
- Lee, B.Y., & Newberg, L.A. (2005). Religion and health: A review and critical analysis. *Zygon*, 40, 443-468.
- Marcoen, A. (2005). Religion, spirituality, and older people. In: M. Johnson (Ed.), *The Cambridge handbook of age and ageing* (pp. 363-370). Cambridge: University Press.
- Marcoen, A. (2006a). Subjectief welbevinden op hogere leeftijd. In: A. Marcoen, R. Grommen & N. Van Ranst (red.), *Als de schaduwen langer worden. Psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn* (pp. 335-358). Leuven: LannooCampus.
- Marcoen, A. (2006b). Zingeving en levensvervulling. In: A. Marcoen, R. Grommen & N. Van Ranst (Red.), *Als de schaduwen langer worden: Psychologische perspectieven op ouder worden en oud zijn* (pp. 379-404). Leuven: LannooCampus.
- Marcoen, A. (2013). Ouder worden: Levensvragen en zingeving. In: M. Moerenhout, L. Demeester & R. Sierens (red.), *Levens lopen anders: Over actief ouder worden* (pp. 177-200). Antwerpen: Garant.
- Matthews, P. (2010). Religion and the secularization of spirituality: A catholic perspective on spirituality in the care of the elderly. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 22, 283-290.
- McCullough, M.E., Brion, S.L., Enders C.K., & Jain, A.R. (2005). The varieties of religious development in adulthood: A longitudinal investigation of religion and rational choice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 78-89.
- Moberg, D.O. (Ed.) (2001). *Aging and spirituality: Spiritual dimensions of aging theory, research, practice, and policy*. New York: The Haworth Pastoral Press.
- Newberg, A.B., & Lee B.Y. (2005). The neuroscientific study of religious and spiritual phenomena: Or why God doesn't use biostatistics. *Zygon*, 40, 469-489.

- Pieper, J. (2012). Religieuze coping. Ontwikkelingen en onderzoek in Nederland. *Psyche & Geloof*, 23, 139-149.
- Raes, F., & Marcoen, A. (2001). Gerotranscendentie in de tweede levenshelft. Een eerste empirische benadering in Vlaanderen. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 32, 150-159.
- Rowe, J.W., & Kahn, R.L. (1997). Successful aging. *The Gerontologist*, 37, 433-440.
- Sulmasy, D.P. (2002). A biopsychosocial-spiritual model for the care of patients at the end of life. *The Gerontologist*, 42, *Special Issue III*, 24-33.
- Thomas, L.E., & Eisenhandler, S.A. (Eds.) (1999). *Religion, belief, and spirituality in late life*. New York: Springer.
- Tornstam, L. (1989). Gero-transcendence: A reformulation of the disengagement theory. *Aging*, 1, 55-63.
- Tornstam, L. (2005). *Gerotranscendence: A developmental theory of positieve aging*. New York: Springer.
- Wilkinson, P.J. & Coleman, P.G. (2010). Strong beliefs and coping in old age: A case-based comparison of atheism and religious faith. *Ageing & Society*, 30, 337-353.
- Wink, P. & Dillon, M. (2002). Spiritual development across the adult life course: Findings from a longitudinal study. *Journal of Adult Development*, 9, 79-94.
- Wuthnow, R. (1998). *After heaven: Spirituality in America since the 1950s*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Young-Eisendrath, P., & Miller, M. E. (Eds.) (2000). *The psychology of mature spirituality: Integrity, wisdom, transcendence*. London: Routledge.

Alfons (prof.dr. A.) Marcoen is emeritus-hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven.
alfons.marcoen@ppw.kuleuven.be